

A portrait of Tomáš Halík, an elderly man with a grey beard and mustache, looking directly at the camera with a slight smile. He is wearing a dark jacket over a grey button-down shirt. The background is a dark, textured wooden door with a brass handle.

TOMÁŠ HALÍK

IN HET GEHEIM GELOVEN

AUTOBIOGRAFIE

WOORD VOORAF

BIJ DE NEDERLANDSE UITGAVE

Met dit boek leg ik mijn Nederlandse lezers mijn levensverhaal voor. Het vormt een getuigenis van mijn levensweg, inclusief mijn zoektocht naar het geloof en het volwassen worden van mijn geloof en theologie. Het vormt tegelijk een getuigenis van zeventig jaar dramatische historische veranderingen – sociaal, cultureel en spiritueel – in de samenleving in het hart van Europa. De lezers van mijn boeken die eerder in het Nederlands zijn verschenen, bied ik hiermee ook een andere hermeneutische sleutel om mijn boodschap te begrijpen. Mijn gedachten kwamen immers niet zomaar aan een bureau in een rustige studeerkamer tot stand. Nee, de geschiedenis van mijn land en mijn eigen levensverhaal vormen de context ervan.

Ik schrijf deze inleidende woorden op een moment dat een pandemie van een verwoestende ziekte haar hoogtepunt bereikt heeft. Iedere morgen moet ik me ervan overtuigen dat ik niet van de ene droom in de andere ben overgestapt of in een soort horrorsciencefictionfilm ben beland. Pasen vieren terwijl de kerken gesloten zijn, dat raakte me diep. Ten eerste riep dit weer levendig de elf jaar waarin ik tijdens de communistische vervolging van de kerk ‘illegaal’ als geheime priester diende in herinnering: zelfs toen vierde ik nog Pasen ergens in een huis, omringd door geliefden, aan een gewone tafel, zonder liturgische kleding, gouden kelk, orgel en wierook. Ten tweede heb ik de gesloten kerken ervaren als een soort waarschuwend profetisch visioen: als de kerk zich niet grondig hervormt op de manier zoals paus Franciscus dat vraagt, dus niet alleen een hervorming van de structuren, maar vooral een ra-

dicale terugkeer tot de kern van het evangelie, dan zullen lege en gesloten kerken in de toekomst geen uitzondering meer zijn, maar eerder de regel vormen. Wijst de huidige situatie van de kerken in landen als Nederland en Tsjechië niet in die laatste richting?

De oorzaak van de crisis van het kerkelijke christendom in onze landen is niet een gevaar van buitenaf, zoals de 'tsunami van secularisme, consumentisme en materialisme', waarover we soms vanaf de preekstoel horen. 'Retro-katholicisme', een dwaze poging tot terugkeer naar de premoderne wereld, die voorbij is, zal de crisis niet kunnen bezweren, maar evenmin een goedkope en oppervlakkige 'modernisering' in de zin van een aanpassing aan de 'geest van de tijd'. De 'geest van de tijd' is trouwens een uitdrukking van deze wereld; onze taak is het naar de 'tekenen van de tijd' te luisteren en die te verstaan. Die tekenen vormen de taal van God in de gebeurtenissen van de geschiedenis waarvan wij deel uitmaken en die we mede vormen door ons verstaan ervan. Om in de gebeurtenissen niet te snel onze eigen angsten en verlangens weer spiegeld te zien (dat wil zeggen om onszelf te bevrijden van de religie die Freud en vele anderen terecht hebben bekritiseerd), moeten we een cultuur van 'geestelijk onderscheidingsvermogen' ontwikkelen.

Veel van mijn reizen leidden naar Nederland, waar ik nu mijn 'levensbiecht' naartoe stuur. Die reizen hebben veel voor mij betekend. In 1967 was Nederland de bestemming van mijn allereerste reis naar het Westen, zoals ik in dit boek vertel. Na de val van het communisme ben ik regelmatig in Nederland geweest om lezingen te geven en mijn lezers te ontmoeten. De pandemie dwarsboomde een van mijn geplande reizen dit jaar, want in maart zou ik in Naarden een onderscheiding ontvangen die genoemd is naar de grote man die onze twee landen verenigt: Jan Amos Comenius, een Tsjechische denker, die in ballingschap in Nederland stierf en daar werd begraven.

Tijdens deze vreemde Pasen herlas ik uit Comenius' omvangrijke werken een kleine verhandeling, die hij als titel meegaf: *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské*.¹ Oto Mádr, een van mijn geloofsleraren, die onder het communisme langdurig gevangen zat, noemde dit jaren geleden in zijn essay 'Modus moriendi ecclesiae' ('De manier waarop de

1 Vertaald als: J.A. Comenius, *Het testament van de stervende moeder der Broeder-Uniteit [...]* (vert. R.A.B. Oosterhuis), z.p. 1928.

kerk sterft’) al een ‘opmerkelijke theologie van de dood van de kerk’. Ik denk inderdaad dat een bepaalde vorm van de kerk, van het christendom, werkelijk sterft. Maar vormt de boodschap dat de dood noodzakelijkerwijs aan de opstanding voorafgaat niet de kern van het christendom?

De opstanding is echter geen ‘reanimatie’, een terugkeer naar een eerdere toestand. De evangeliën vertellen ons dat Jezus door de ervaring van de dood zo onherkenbaar was veranderd dat zelfs zijn dierbaren hem in eerste instantie niet herkenden. Hij legitimeerde zich met zijn wonden. In mijn al eerder in het Nederlands vertaalde boek *Raak de wonden aan* erken ik dat ik niet kan geloven in een God zonder wonden, een kerk zonder wonden, een geloof zonder wonden. Ons geloof wordt steeds weer gekwetst door wat we ervaren, in de wereld, maar ook in de kerk. Maar zijn juist de wonden van ons geloof – en misschien wel die alleen – geen tekenen van de authenticiteit ervan?

Beste lezers in Nederland, hiermee overhandig ik u een getuigenis van een geloof dat leeft, ook al lijdt het soms pijn en bloedt het soms.

Tomáš Halík
Pasen 2020

1 SCHRIJF JE OVER JEZELF?

Het menselijke leven is een voortgaande zelfinterpretatie. Als ik mezelf aan een ander wil voorstellen of mezelf wil begrijpen, begin ik mijn levensverhaal te vertellen: dit ben ik in het kader van de tijd. Anders dan dieren of dingen, besta ik niet slechts in het ‘nu’, maar ben ik een wezen dat zichzelf observeert. Ik kom voort uit het verleden dat ik met me meedraag en net zo zeer ‘heb’ ik in een zekere zin nu al de toekomst – in de vorm van hoop en vrees, plannen en wensen.

Volgens sommigen is de Latijnse term voor religie – *religio* – afgeleid van *re-legare*, opnieuw lezen. Het geloof is inderdaad een ‘herlezing’ van ons levensverhaal. We lezen het vanuit een nieuw gezichtspunt, in een ruimere context, met een zekere afstand, met meer overzicht en in een dieper verstaan. Gezien door de ogen van het geloof is ons leven niet een *tale told by an idiot, signifying nothing* – geen betekenisloos gewauwel van een dwaas, zoals Shakespeares Macbeth het uitdrukt. Het is een verhaal waarvan God de verborgen auteur en regisseur is. Maar Hij leidt ons leven niet als marionetten, als poppen die bewegen als je aan een touwtje trekt. Het drama waarin Hij ons een plek heeft gegeven, is eerder een *commedia dell’arte* – een toneelstuk waarin Hij ons heel veel ruimte voor improvisatie heeft gegeven. Gods auteurschap herkennen we aan zijn onbegrensde royaliteit, aan zijn onbegrijpelijke vertrouwen in onze vrijheid. Waar de menselijke vrijheid niet is misvormd en waar ze niet karikaturaal is geworden door losbandigheid en willekeur, waar ze zich manifesteert in liefde en creativiteit, juist daar – in die vrijheid waarin de mens zichzelf overstijgt – zien we waarschijnlijk op de zuiverste wijze het beeld en de gelijkenis van God, die de vrijheid en royaliteit zelf is.

De titel van het bekendste boek van Augustinus, *Belijdenissen*, duidt zowel op de biecht – de belijdenis van onze zonde en schuld – als ook op het plechtig belijden van ons geloof. De belijdenis of biecht, het eerlijke verhaal van onze eigen levensweg, inclusief al onze gebreken en twijfels, hangt inderdaad nauw samen met de belijdenis in de zin van een geloofsbelijdenis, het belijden van God. Tijdens de mis belijden wij onze zondigheid en ook ons geloof. Nog voor ik me met mijn geloofsbelijdenis tot God wend, erken ik door mijn belijdenis van schuld en twijfel mijn mens-zijn.

Door de belijdenis van onze zonden en zwakheid confronteren wij onszelf met de mens in ons die we graag buiten bij de kerkdeur hadden laten staan – toch is het juist die persoon die werkelijk genodigd is voor de maaltijd. ‘Nodig liever, als u een feest aanricht, armen uit, gebrekkigen, kreupelen en blinden’ (Luc. 14:13). Zo doet God het zelf ook. Hij nodigt niet de rijke, op zijn zondags uitgedoste rechtvaardige en vrome kant van ons bestaan uit, die Hem erkentelijk zal zijn – of denkt dat te kunnen zijn. Hij nodigt uit wat blind, kreupel, in tranen, arm en behoeftig is in ons. Hij doet dat niet om deze ‘minder aantrekkelijke’ kant van ons bestaan te veroordelen of te vernederen, maar om die te verzadigen en op te beuren. Daarover ging nu juist de discussie tussen de rabbi uit Nazaret en de farizeeën.

Mensen zitten vaak hoogmoedig opgesloten in hun ‘deugden’, zekerheden en kracht. Het meest wezenlijke in hen gaat pas open in hun behoeftigheid, hun hunkering en hun wonden. Juist die ‘openheid’ is het meest wezenlijke in ons – de openheid voor dat wezenlijke, voor het ‘ene nodige’, dat zich niet voor ons opent op de momenten waarop we verzadigd, zelfvoldaan en zelfverzekerd zijn. Deze openheid van het menselijke hart en de openheid van het ‘koninkrijk van God’ is een en dezelfde openheid.

Wie ben ik eigenlijk? ‘Ik ben voor mijzelf een vraagstuk geworden’, zegt Augustinus.¹ Ja, ons ik moet – net als onze God – voor ons het onderwerp zijn van ons voortdurend vragen, twijfelen en zoeken. Op die manier zoeken wij ook onszelf en onze God, door ons verhaal te vertellen en bij dat vertellen onze vrees en ons beven niet te verbergen. Al-

1 Augustinus, *Belijdenissen* (vert. Gerard Wijdeveld), 4e herz. druk, Amsterdam 1997, X 33,50.

leen een hart dat blijft beven van heilige onrust kan ten slotte rust vinden in de grenzeloze zee van Gods vrede.

‘Schrijf je nu alweer over jezelf? Denk je dat mensen tijd en zin hebben over jouw leven te lezen?’ vroeg mijn collega Scarlett Vasiluková, zodra ze in mijn werkkamer een blik in het manuscript had geworpen dat ik haar in de hand had gedrukt met het verzoek kritisch mee te lezen. Scarlett staat mij al veertig jaar in goede en slechte tijden ter zijde. Zij is de eerste die mijn teksten leest en ze is een scherpzinnig criticus van alles wat ik zeg, schrijf en doe. Niemand ter wereld kan mij zo in verwoording brengen als zij; niemand ter wereld heeft mij zo geholpen en gesteund als zij. Toen verschillende van mijn vrienden na 1989 een hoge functie kregen, kon ik merken dat ze een enorme behoefte hadden aan iemand die hun systematisch feedback zou geven, in plaats van de jankers en strooplikkers die hen omringden. De weloverwogen en opgewekte kant van mijzelf heb ik vooral aan Scarlett te danken. De Bijbel zegt dat de waarde van een sterke vrouw die van koralen ver te boven gaat (vgl. Spr. 31:10); het vergt veel kracht, geduld en een niet-aflatende stroom aan energie om mij ter zijde te staan.

Wat moest ik haar antwoorden? Ik schrijf niet alleen over mezelf, maar ook over een halve eeuw geschiedenis van een land in het hart van Europa en vooral over de geschiedenis van de zwaarbeproefde Tsjechische kerk. Ik ben natuurlijk geen historicus en mijn getuigenis zal ‘subjectief’ zijn. Hoe kan het ook anders? Tijdens het totalitaire regime kreeg een van mijn vrienden bij een verhoor van een politieagent de reactie: ‘Maar dat is gewoon uw subjectieve mening!’ Hij antwoordde: ‘Maar ik heb geen andere.’

Vanzelfsprekend vertel ik mijn verhaal ook voor de lezers van mijn boeken en voor hen die mijn lezingen hebben bijgewoond. Als ik zelf het boek van iemand anders lees of een lezing van iemand hoor, vraag ik me vaak af: Hoe komt deze persoon tot de inzichten die hij ten beste geeft? Put hij vooral uit boeken, uit zijn bestudering van de vakliteratuur, of zijn deze inzichten ook gebaseerd op het goud van zijn persoonlijke ervaringen? Heeft zijn kijk op de wereld beprovingen en crises doorgemaakt? Heeft hij misschien noodgedwongen eerdere in-

zichten herzien en radicaal gewijzigd? Als ik het levensverhaal van een auteur en de ontwikkeling van zijn persoonlijkheid en zijn inzichten ken, wordt zijn tekst voor mij aanschouwelijker, begrijpelijker, geloofwaardiger en kom ik hem nader.

Ook mijn lezers en luisteraars hebben het recht niet slechts de buitenkant, maar ook de innerlijke context van mijn werk te kennen, niet alleen de historische omstandigheden en de cultureel-maatschappelijke context, maar ook mijn levensgeschiedenis, het drama van mijn geestelijke zoektocht en mijn rijpingsproces. Als ze willen, kunnen ze hier de sleutel vinden tot een dieper verstaan van wat ik door mijn boeken en lezingen aan hen heb proberen over te dragen. Voordat wij beschrijven wat we zien, moeten we eerst toelichten waar we staan, wat ons standpunt is en ook waarom we juist daar staan.

‘Schrijf je over jezelf?’ Ik kan ook antwoorden dat ik over God schrijf. Maar kun je over God spreken zonder in dat getuigenis tegelijk je eigen leven tot uitdrukking te brengen? Als ik ‘objectief’ over God zou spreken, zonder mijn ‘ik’ daarin te leggen, dan zou ik over een bloedeloze abstractie spreken. Zou zo’n ‘uitwendige’ God niet slechts een afgodsbeeld zijn? Maar ook het omgekeerde is waar. Kun je over jezelf spreken zonder iets over God te zeggen? Als ik over mezelf zou spreken en niets over God zou zeggen, zou ik weleens aan mezelf kunnen toeschrijven wat Hem toebehoort. Ik zou voor altijd in de valstrik van het egocentrisme blijven zitten of in narcistische oppervlakkigheid verzinken. Als Narcissus zich in de mythe over de waterspiegel van een meer buigt, ziet hij alleen zichzelf, zijn oog blijft gericht op het oppervlak, op zijn eigen beeld in het water. Deze oppervlakkigheid wordt zijn noodlot. De blik van een gelovig mens moet dieper doordringen. Alleen zo wordt de diepte niet tot een verborgen valstrik.

Twee werkelijkheden die in ons leven een sleutelrol spelen, zijn *onzichtbaar*: ons ‘ik’ en God. We nemen allerlei verschijnselen waar, waarvan we er sommige aan ons ‘ik’ en andere weer aan God kunnen toeschrijven, maar noch ons ‘ik’ noch God presenteren zich aan ons als een ‘ding’ dat we kunnen aanwijzen en dat we met zekerheid kunnen lokaliseren. Het is begrijpelijk dat sommige filosofische stromingen God en andere ook het menselijke ‘ik’ als louter bedrog hebben bestempeld. De mystici – vooral mijn geliefde Meister Eckhart – hebben iets beweerd wat mateloos diepzinnig en tegelijk extreem gevaarlijk is: God en ik zijn één.

Deze stellingname kan inderdaad gevaarlijk zijn. Als voor ons God zo met ons 'ik' samenvalt dat wij God door ons 'ik' vervangen, zijn wij onze ziel verloren. Als we ze strikt van elkaar scheiden en God beschouwen als iets wat volledig buiten ons staat en van onze ziel gescheiden is, zijn we de levende God kwijtgeraakt. Dan houden we in zijn plaats slechts een afgod over, een voorwerp, een 'ding tussen andere dingen'. Het is de blijvende taak van de theologie te wijzen op deze dynamische verstrengeling van immanentie en transcendentie. Misschien kunnen we over deze verbinding tussen ons 'ik' en God hetzelfde zeggen als wat het Concilie van Chalcedon over de verhouding tussen de menselijke en de goddelijke natuur in Christus uitsprak: ze zijn ongedeeld en toch onvermengd. Als ik het mysterie van de menswording – de kern van het christelijke geloof – serieus neem en niet als slechts een toevallig gebeuren in het verleden beschouw, maar als sleutel tot het verstaan van het hele drama van de heilsgeschiedenis, de geschiedenis van de relatie tussen God en mensen, dan kan ik eigenlijk het menselijke en het goddelijke niet van elkaar losmaken. Als ik 'ik' zeg, zeg ik tegelijk 'God', *want zonder God is de mens onvolledig*.

Pas in relatie tot God beginnen wij te vermoeden dat ons 'ik' een wat andere structuur heeft dan het bij onze oppervlakkige, naïeve, alledaagse waarneming lijkt te hebben. Achter ons 'ego' vangen we soms een glimp op van iets waarvoor de mystici en de moderne dieptepsychologie een passende uitdrukking zoeken – de 'innerlijke mens', ons 'diepe ik', *das Selbst*. Meister Eckhart spreekt over de 'innerlijke God', over 'God achter God'; sommige moderne en postmoderne theologen (en a-theïsten) spreken over 'God achter de God van het theïsme'. Misschien kunnen we de uitspraak van Meister Eckhart – 'God en ik zijn één' – pas verstaan als we doorzien dat het naïeve, geobjectiverde godsbegrip en de al even naïeve opvatting van ons 'ik' illusies zijn. Dan zullen we begrijpen dat het in Eckharts uitspraak zeker niet gaat om godslasterlijke zelfvergoddelijking en evenmin om heimelijke goddeloosheid.

De relatie tussen God en mens is een cirkel, zonder begin- of eindpunt: 'Het oog waarmee ik God zie, is hetzelfde oog als waarmee God mij ziet', zo schrijft Meister Eckhart. Iets soortgelijks komen we al tegen in de geschriften van de heilige Augustinus: 'De liefde waarmee jij God liefhebt en het zoeken waarmee je Hem zoekt, zijn de liefde en het zoeken waarmee God jou zoekt en liefheeft.'

Augustinus schreef talloze verhandelingen over God. Hij inspireert mensen die in deze tijd nog over God durven spreken misschien wel het meest door de moedige en oprechte manier waarop hij zijn levensverhaal vertelt en als het ware tegen zijn lezers zegt: 'Zoek maar, vrienden. Het antwoord op het raadsel van deze geschiedenis, de sleutel tot de betekenis van dit verhaal, is God. God vind je alleen als je jezelf kent; jezelf vind je alleen door naar God te zoeken.' Zo schiep Augustinus een nieuw literair genre en daarmee ook een nieuwe manier om over het geloof na te denken: de autobiografie als kader voor de filosofische theologie.

Toen Marie en Miroslav Halík hun eerstgeborene uit de Praagse kraamkliniek mee naar huis namen, leek het voor hen alsof ze droomden. Mijn moeder was namelijk al bijna vijfenveertig en mijn vader bijna vijftig. Ze hadden zich al met hun kinderloosheid verzoend. Die dag, begin juni 1948, bleef nog even als een droom. Nauwelijks een uur later, precies op het moment waarop zij met de kinderwagen door de barokke poort van de Praagse wijk Vyšehrad ('hoge burcht') reden, begonnen in de hele stad de klokken te luiden, kanonnen vuurden saluutschoten af en in de Praagse Sint-Vituskathedraal hief de aartsbisschop het Te Deum aan.

Maar toen eindigde het sprookje en maakte plaats voor de harde werkelijkheid. De klokken luidden de dood in van de vrijheid en de democratie in Tsjecho-Slowakije. Ze verkondigden dat de leider van de Communistische Partij, Klement Gottwald, in de Praagse Burcht zojuist was geïnstalleerd als opvolger van de presidenten Tomáš Masaryk en Edvard Beneš.² Het betekende de voltooiing van de greep naar de macht van februari dat jaar.

De nieuwe president had aartsbisschop Josef Beran³ opgedragen die

2 Tomáš Garigue Masaryk (1850-1937), politicus, filosoof en schrijver, was een van de stichters en de eerste president van de staat Tsjecho-Slowakije (1918-1935). Edvard Beneš (1884-1948) volgde hem als president op (1935-1938 en 1945-1948).

3 Josef Beran (1888-1969) was van 1946 tot 1969 aartsbisschop van Praag en primaat van de Tsjecho-Slowaakse katholieke kerk. Van 1949 tot 1963 stond hij onder huisarrest. In 1965 mocht hij naar Rome vertrekken en werd hij kardinaal. Van de sinds 1999 lopende procedure tot zaligverklaring van Josef Beran is in 2018 de diocesane fase afgesloten.

dag het Te Deum aan te heffen. Het volgende jaar liet hij deze aartsbisshop, die eerder in het nationaalsocialistische concentratiekamp Dachau had gezeten, voor tal van jaren onder huisarrest plaatsen. Op Gottwalds bevel werden het jaar daarop de eerste politieke tegenstanders van het regime geëxecuteerd. De volgende slachtoffers waren een aantal van zijn eigen kameraden die hem eerder aan de macht hadden geholpen. De belofte van een ‘democratische weg naar het socialisme’, waarmee de communisten na de teleurstelling over de houding van de westelijke geallieerden bij het Verdrag van München (1938) en in de euforie na de oorlog de verkiezingen hadden gewonnen, was volledig vergeten.

Steeds meer vrienden van mijn ouders verdwenen. Sommigen gingen in ballingschap, anderen belandden in de gevangenis. Als Marie en Miroslav geen klein kind zouden hebben gehad, hadden ook zij wellicht gekozen voor de gevaarlijke vlucht door de moerassen van het Bohemer Woud om het land achter zich te laten waarop de duisternis neerdaalde en waar de ijstijd van de stalinistische terreur was begonnen.

Drie dagen na mijn geboorte werd ik gedoopt, nog in de kapel van de kraamkliniek. Kort daarna werd die kapel voor drieënveertig jaar gesloten en als opslagruimte gebruikt. Als ik de foto van deze gebeurtenis bekijk, zie ik dat vier mannen zich over mij heen buigen. Hoe zat het op dat moment met hun geloof? Als baby had ik geen idee van wat er met mij gebeurde. Na de val van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie in 1918, had mijn vader op zijn achttiende de katholieke kerk vaarwel gezegd, meegezogen door de toenmalige campagne ‘Los van Wenen – los van Rome’. Mijn beide peetvaders, ooms van mijn vader en moeder, hadden sinds hun middelbareschooltijd al geen mis meer bijgewoond. Eerlijk gezegd zou ik zelfs voor het geloof van de priester die mij doopte mijn hand niet in het vuur durven steken. Kort daarna kreeg hij een functie bij ‘Pacem in terris’ (de ‘vredespriesters’), een beweging die collaboreerde met het communistische regime.

Het zaad van de doop viel in braakliggende grond. Net als bij de meeste Tsjechische intellectuelen die rond het einde van de Eerste Wereldoorlog volwassen werden en zich committeerden aan de democratie van Masaryk tussen de beide wereldoorlogen, bestond de godsdienst van ons gezin uit geloof in medemenselijkheid, een morele orde, wetenschappelijke vooruitgang en democratie. Er werd bij ons niet veel

over religie gesproken. Mijn ouders waren geen praktiserende katholieken. Hun huwelijk was niet kerkelijk ingezegend en ze gingen niet naar de kerk. Toch bevatte dat seculiere humanisme van Karel Čapek en Tomáš Masaryk nog veel christelijke elementen en werd de ethische en esthetische culturele sfeer van ons gezin nog steeds beïnvloed door het christendom.

De externe druk van het communisme bracht fatsoenlijke mensen in die tijd eerder dichter bij dat fundament van christelijke waarden dan dat het hen daarvan weghield. Op de dag dat ik werd geboren, stak mijn vader een grote kaars aan voor het altaar van het Kindje Jezus van Praag. Het bleef voor hem ook altijd belangrijk dat we Kerstmis en Pasen thuis zorgvuldig en op een mooie manier vierden en hij vertelde me ook over de volksgebruiken en -tradities die bij die vieringen hoorden. Maar het christelijke karakter van die cultuur bleef meestal 'anoniem' en impliciet. Het was eerder folkloristisch en esthetisch dan 'devotioneel', door een hoge muur gescheiden van alles wat zich binnen het kerkgebouw afspeelde.

Velen uit deze generatie betrokken een priester alleen nog bij de doop en zelden nog bij een huwelijkssluiting of begrafenis. In de jaren na mijn geboorte was het overigens al snel niet meer zo eenvoudig en niet zonder risico een ontmoeting met een priester te hebben. In die jaren begonnen ook de priesters te verdwijnen naar gevangenissen, kampen en uraniummijnen. Sommigen gingen in ballingschap, anderen werden geëxecuteerd. De vervolging van de kerk en de alomtegenwoordige brutale antikerkelijke propaganda waren bij ons veel intenser dan in de buurlanden van het socialistische kamp, inclusief de Sovjet-Unie zelf.

De stalinisten hadden overduidelijk Tsjecho-Slowakije uitgekozen voor hun experiment om een samenleving totaal atheïstisch te maken. In zekere zin waren de voorwaarden voor hun experiment hier ook wel gunstig. Ons land kende een dramatische godsdienstgeschiedenis. De verbranding van Jan Hus na diens veroordeling door het Concilie van Konstanz in 1415, vijf kruistochten tegen ketterse Tsjechen, de gewelddadige rekatholisering in de zeventiende eeuw en de relatie tussen de katholieke kerk en de Habsburgse monarchie hadden hun sporen getrokken. In Polen zag men de katholieke kerk als steunpilaar van de nationale identiteit, tegenover het orthodoxe Rusland aan de ene en het

protestantse Duitsland aan de andere kant. In de ideologie van het moderne Tsjechische nationalisme – dat sterker werd na de onafhankelijkheid van Tsjecho-Slowakije – gold de Tsjechische identiteit echter als moeilijk verenigbaar met het katholicisme. Anders dan het sterk agrarisch georiënteerde Slowakije, was er in Tsjechië al aan het einde van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie en vooral tijdens het interbellum sprake van een voortgeschreden industrialisering en een kwalitatief hoogstaand schoolsysteem, omstandigheden die de secularisatie versterkten. Traditionele dorpsgemeenschappen – de biosfeer van de volkskerk en volksvroomheid – weken voor de moderne stadscultuur en het lukte de katholieke kerk niet in deze nieuwe omgeving wortel te schieten.

Als kind is het mij verschillende keren overkomen dat iemand naar me toekwam en me over het hoofd aaide als ze mijn ouders op straat ‘Tomáš’ naar me hoorden roepen. Met een betekenisvolle glimlach in de richting van mijn ouders zeiden ze dan tegen mij: ‘Wat een prachtige naam heb jij!’ Pas later begreep ik dat de christelijke naam die mijn ouders mij hadden gegeven als een ‘teken van verzet’ werd opgevat. Als iemand geboren in de jaren na de communistische staatsgreep van 1948 Tomáš heette, was dit een duidelijk signaal dat zijn ouders ‘reactionairen’ waren: door deze naam wilden zij hun trouw aan het ideaal van de Eerste Republiek en haar stichter, Tomáš Masaryk, duidelijk maken.

Gedurende minstens twee generaties was Masaryk, de latere eerste president van de Tsjecho-Slowaakse Republiek, de belangrijkste ‘opvoeder’ van het land. Zijn ‘religie van de humaniteit’ bestond uit een mengeling van de ethiek van Kant, het positivisme van Comte, de politieke filosofie van Tocqueville, het liberale protestantisme, een romantische interpretatie van het Tsjechische protestantisme en het unitarisme van zijn Amerikaanse echtgenote. Ongetwijfeld was Masaryk diep in zijn hart een heel vroom man. In zijn jeugd was hij beïnvloed door het katholieke modernisme en tot het einde van zijn leven beweerde hij dat ‘zijn hart katholiek en zijn hoofd protestants’ was, net als bij Goethes Faust. Maar hij was diep teleurgesteld in de katholieke kerk van zijn dagen. Na de val van de Oostenrijkse monarchie vroeg een delegatie

van Tsjechische katholieken – die een belangrijk deel van de Tsjechische katholieke clerus vertegenwoordigde – in Rome om hervormingen: democratisering van de kerk, invoering van de volkstaal in de liturgie, rehabilitatie van Jan Hus en het veranderen van het celibaat in een vrijwillige gelofte. Het antwoord uit Rome was resoluut en bestond uit slechts één woord: *Numquam!* Nooit! Het grootste deel van de hervormingsgezinde priesters accepteerde dit antwoord met opeengeklemd kaken. Een niet gering percentage van de priesters en leken verliet toen de katholieke kerk.

De Tsjechische communisten namen deze oudere antiklerikale traditie in hun ideologie op, radicaliseerden die en voerden die *ad absurdum*. Toen de communisten hun plannen voor de bouw van een nieuwe maatschappij als een stad zonder God begonnen te realiseren, verklaarde de toenmalige communistische minister van Cultuur: ‘Wij zullen het hussitische instinct van ons volk wakker schudden!’

Jarenlang heb ik gezocht naar een antwoord op de vraag waarom een land dat in het verre verleden zo veel godsdienstijver kende dat de vonken van de hervormingsideeën oversprongen naar alle delen van de wereld, tegenwoordig – samen met het voormalige Oost-Duitsland – een van de meest atheïstische gebieden van Europa, zo niet van de hele wereld is. Natuurlijk laat veel hiervan zich verklaren door de tragedie van de geschiedenis, als een gevolg van het experiment van het communistische regime om de godsdienst systematisch te verdringen uit het openbare leven en uit het hoofd en hart van twee generaties. Ook de sociale structuur van de Tsjechische samenleving speelde hierbij een rol.

Maar is het wel waar dat Tsjechië een atheïstisch land is? Ik heb me verdiept in de spiritualiteit van hen die in de negentiende en twintigste eeuw de Tsjechische cultuur hebben vormgegeven, zoals František Palacký, Tomáš Masaryk, F.X. Šalda, Karel Čapek, Jan Patočka en Václav Havel. Zij vertegenwoordigden een breed scala aan opvattingen, maar geen van hen was atheïst. Integendeel, allen bezaten een diepe relatie met ‘dat wat ons overstijgt’. Toch hield ieder van hen afstand van de traditionele religieuze terminologie. Václav Havel sprak bijvoorbeeld heideggeriaans over de ‘horizon achter de horizon’ of de ‘absolute horizon’. Dit fenomeen komt ook ter sprake in een passage uit een reisbeschrijving van de Tsjechische katholieke auteur Jaroslav Durych. Durych ver-

gelijkt daarin de dramatische religieuze gebaren van de Spanjaarden en andere Romaanse volken met de terughoudende en onopvallende gebaren van biddende Tsjechen, die de indruk wekken alsof de gelovige voortdurend de ironische blik van een ongelovige op zich voelt rusten. De manier waarop het Tsjechische geloof zich uitdrukt, is onopvallend. Grote woorden en brede gebaren worden vermeden. Ik denk dat dit ook te maken heeft met de afkeer van de Tsjechen van pathos. Het pathetische werkt op onze lachspieren. Tsjechen verbinden pathos met onoprechtheid, huichelarij en louter uiterlijkheid en zij verzetten zich daartegen door middel van ironie. Ik voeg hieraan toe dat deze schroom van de Tsjechische vroomheid niet slechts voortkomt uit vrees voor spot, maar ook een manier is om iets heel kostbaars en kwetsbaars te beschermen.

De ontkerkelijkking en het antiklerikalisme in Tsjechië hebben te diepe wortels om alleen gezien te worden als het resultaat van de hersenspoeling door de communistische ideologie. In de eerste plaats gaat het om een veel ouder verschijnsel dat ontstond als een afweerreactie tegen de band van de kerk met de macht, tegen het triumfalisme van de contrareformatie en de pracht en praal van het Oostenrijkse katholicisme. Als we dit verschijnsel aandachtig bestuderen, ontdekken we ook een positieve kant ervan: de keerzijde van deze afkeer van uiterlijke vroomheid is een zekere ingetogen innerlijkheid.

De ‘terughoudende vroomheid’ van intellectuelen op zoek naar hun humanisme – een humanisme dat openstaat voor het ‘transcendente’, een wat abstracte uitdrukking die de grens van de kerkelijke terminologie overschrijdt – vindt onder de massa een parallel in wat ik het ‘ietsisme’ noem. In God geloof ik niet, naar de kerk ga ik niet, maar ik weet dat er *iets* boven ons staat. Ik geloof in ‘mijn eigen God’. Ik zeg vaak dat het ‘ietsisme’ de meest verbreide religie onder de Tsjechen is. Misschien grijpt dit verschijnsel, dat in Tsjechië al zo lang bestaat, vooruit op een soortgelijke ontwikkeling in een reeks andere Europese landen. Voor mij als theoloog en Tsjechisch katholiek priester vormt de hermeneutiek van deze ‘terughoudende vroomheid’ en van veel vormen van het ‘ietsisme’ een pastorale opdracht. Het is in ieder geval ook een interessant thema voor mijn wetenschappelijke onderzoek naar psychologische en sociologische aspecten van religieuze verandering.

Wat het antiklerikalisme betreft: is dat ook niet een uiting van een

zekere *Hassliebe*, een haat-liefderelatie? Komt dit niet vaak voort uit hoge eisen aan de kerk, vormt het niet een onbewuste uitdrukking van een welhaast onrealistische verwachting, die – vanzelfsprekend – teleurgesteld wordt? Zeker, de communisten hebben de ‘hussitische instincten van ons volk’ in hun propaganda bewust misbruikt. Maar die instincten op zich moet de kerk misschien wel serieus nemen. Ze vormen immers een signaal van het tegenovergestelde van dat wat de kerk meer zou moeten vrezen dan haat, namelijk onverschilligheid.

In zekere zin heeft de communistische vervolging zelfs nut gehad voor de kerk in Tsjechië. Alles wat nog slechts formeel was, is weggevallen. De vervolging wekte zelfs sympathie voor de kerk op, want Tsjechen sympathiseren vaak instinctief met de vervolgdgen. Het getuigenis dat de gevangengezette priesters door hun leven gaven, speelde daarbij natuurlijk een grote rol. Velen die in de jaren vijftig in communistische gevangenissen en arbeidskampen zaten, bekeerden zich immers onder invloed van deze priesters of hielden hun leven lang grote achting voor priesters, de kerk en het geloof. Toen atheïstische propaganda aan de mensen werd opgedrongen, nam paradoxaal genoeg de sympathie voor de kerk toe, vooral onder de intelligentsia en de jongeren; die bereikte zijn hoogtepunt net voor de val van het communisme.

Zeker, ondertussen zijn veel van deze zaken uit het algemene bewustzijn van de Tsjechische samenleving verdwenen. In één opzicht waren de communisten succesvol: het grootste deel van de Tsjechen die tijdens het communistische regime geboren werden, heeft in de praktijk nooit te maken gehad met de levende kerk en die ‘terughoudende vroomheid’ stond in de praktijk nooit in direct contact met de christelijke cultuur. Het ‘ietsisme’ wordt belast door het religieuze analfabetisme.

Vormt dat voor een christen en in het bijzonder voor een priester en theoloog niet juist een uitdaging? Ik geef toe dat ik geen priester zou willen zijn in een traditioneel katholiek milieu. Ik zou me niet thuis voelen onder mensen voor wie de godsdienst vanzelf spreekt. Jezus vergelijkt christenen met zout. Ik voel me niet op mijn gemak op een plek waar de maatschappij door christenen en christendom brijnzout is. Je hebt niet veel zout nodig, maar als het helemaal ontbreekt of als zout zijn smaak heeft verloren, is het hele voedsel smakeloos.

Ik ben God enorm dankbaar dat ik in Tsjechië ben geboren en daar meer dan een halve eeuw kerkgeschiedenis vol moeilijkheden heb door-

gemaakt. Ik ben blij dat ik priester mag zijn in een omgeving waarin religie en religiositeit beslist niet vanzelf spreken. Leef ik in een atheïstisch land? Oppervlakkig gezien mag dat wel zo zijn. Maar als de Heer mij hier een plaats heeft gegeven, gaf Hij daarmee mij ook niet de opdracht niet tevreden te zijn met zo'n oppervlakkige waarneming?

Het zaad van mijn doop viel dus destijds, op de drempel naar de jaren vijftig, op een nogal rotsachtige grond. Onder invloed van de ijzige stormwind uit het oosten begon het bovendien bedenkelijk te vriezen in ons land. Toch kwam het zover dat ik op mijn achttiende – precies op de leeftijd waarop mijn vader de kerk de rug toekeerde – de weg naar het geloof en vervolgens ook naar het gezin van de kerk vond. Twaalf jaar later ontving ik in het buitenland ‘in de illegaliteit’ de priesterwijding. Zelfs mijn moeder, bij wie ik woonde, mocht niet weten dat ik priester was. De volgende elf jaren was ik in dienst van de ondergrondse kerk in het milieu van de culturele en politieke oppositie. Dit gebeurde tijdens een star politieregime. Hoewel het regime niet zo drastisch was als het stalinisme in de jaren vijftig, was het wel veel geraffineerder en daardoor des te gevaarlijker voor de morele toestand van de Tsjechische samenleving.

Pas na mijn veertigste begon voor mij een heel nieuw hoofdstuk van mijn leven. Nu kon ik openlijk aan het werk in de kerk en in de academische wereld en deelnemen aan het opstarten van een hele reeks initiatieven en instituties op kerkelijk, academisch en ook op politiek vlak. In deze enerverende jaren, waarin de politiestaat moeizaam overging in een nieuwe democratie en vrije samenleving, werkte ik nauw samen met de leidinggevende vertegenwoordigers van kerk en staat. Tal van jaren stond ik dicht bij Václav Havel en Johannes Paulus II. Nadat ik bijna twintig jaar lang alleen naar landen binnen het communistische blok had kunnen reizen, bezocht ik in de daaropvolgende twintig jaar alle continenten van de aarde, inclusief Antarctica. Nadat ik twintig jaar lang volledig buiten de academische wereld had gestaan, kreeg ik de gelegenheid aan universiteiten op vijf continenten lezingen te geven.

Na mijn vijftigste begon ik boeken te schrijven, vanaf mijn vroege

jeugd mijn lievelingsbezigheid. De bloemen zijn afgevallen, nu moet de vrucht volgen, zei ik tegen mezelf. Om voor mijn vijftigste een boek van betekenis te willen schrijven, leek mij aanmatigend. Eerst moet iemand levenservaring hebben opgedaan en zich intensief ergens mee bezig hebben gehouden, veel nagedacht, geleden en gereisd hebben, voordat hij anderen iets ter overdenking mag voorleggen.

Tegenwoordig trek ik me ieder jaar vier of vijf weken terug in de absolute eenzaamheid en stilte van een kluizenarij in de buurt van een contemplatief klooster in het Rijnland. In deze tijd van gebed, meditatie, studie en nadenken tijdens lange wandelingen door uitgestrekte bossen ontstaan al mijn boeken, als ‘nevenproducten’ van mijn persoonlijke geestelijke oefeningen.

Toen ik zestig was geworden, begonnen mijn boeken in allerlei talen vertaald te worden en vonden ze overal in de wereld lezers en recensenten. Ik begon ook allerlei buitenlandse onderscheidingen, prestigieuze prijzen en eredoctoraten te ontvangen. Voor iemand die tal van jaren geen enkele zin heeft kunnen publiceren, die zijn onbeduidende eerste teksten uitsluitend ‘voor zijn bureaula’ schreef en ze slechts aan een paar vrienden kon voorlezen of ze onder pseudoniem naar *samizdat*-tijdschriften⁴ kon sturen, gaf en geeft dit grote voldoening.

Dit zijn dus de hoofdonderdelen van het verhaal dat ik in dit boek zal vertellen.

Mijn Tsjechische lezers heb ik al eerder een deel van mijn herinneringen gepresenteerd. Het ging toen om een boek met interviews met de journalist en voormalige priester Jan Jandourek dat ter gelegenheid van mijn vijftigste verjaardag in Praag is verschenen.⁵ Dat idee van de uitgever heb ik toen langere tijd afgewezen. In zulke interviews gebeurt het vaak dat iemand enerzijds tegemoetkomt aan de onbewuste verwachtingen van de ander en anderzijds aan wat zijn eigen narcisme hem

4 Het Russische woord ‘samizdat’ betekent zoveel als ‘uitgave in eigen beheer’. Dit begrip werd ook in de Oostbloklanden gebruikt voor alle niet-gecensureerde, officieel verboden literatuur die werd overgeschreven, -getypt of gekopieerd en buiten de officiële kanalen om verspreid.

5 Zie hiervoor de toelichting bij de Nederlandse vertaling achter in deze uitgave.

voorschrijft, waardoor hij zichzelf presenteert als ‘voorbeeld voor anderen’, als hij tenminste niet vervalt in het andere uiterste: exhibitionistische zelfkastijding.

Ik houd me maar vast aan het *bon mot* dat men aan Einstein toeschrijft: ‘De enige rationele manier van opvoeden is een voorbeeld te zijn – en als het niet anders kan, een voorbeeld van wat je moet vermijden.’ Ik zie mezelf werkelijk niet als een ‘model en voorbeeld’, voor niemand. Het leven van ieder individu – met zijn zoeken, met zijn gaven en zijn misvattingen – is uniek en heeft in Gods oog een oneindige waarde. Nietzsche zegt het met zijn Zarathoestra: Vraag mij niet naar de weg! Ook ik heb niet naar de weg gevraagd. *Ik bevroeg de wegen zelf*. Het enige wat ik jullie zeggen kan, is: Dit is mijn weg. En toon mij nu die van jullie!⁶ Daarom noemde ik het boek met mijn herinneringen destijds: *Ptal jsem se cest* (‘Ik bevroeg de wegen’).

Vooruit dan maar, zei ik ten slotte. Iemand kan zijn herinneringen misschien maar het beste opschrijven op een leeftijd waarop zijn geheugen hem nog ten dienste staat, waarop hij zich nog veel kan herinneren en wanneer ooggetuigen van die gebeurtenissen nog leven.

Waarom zou ik nu opnieuw mijn levensverhaal vertellen? Ik sta op de drempel van de ouderdom en wat anderen aan mijn leven interessant zouden kunnen vinden, begint mij langzamerhand minder te interesseren. Mij houdt het steeds meer bezig wat God van belang zal vinden als ik voor zijn rechterstoel sta. Waar het op dat moment op aankomt, zijn niet zozeer de gebeurtenissen in mijn leven als zodanig, maar de vruchten van deze jaren. Het gaat er meer om hoe iemand is gerijpt, wat er in hem is gegroeid, welke inzichten hij heeft verworven en vooral op welke manier hij het leven van anderen heeft verrijkt.

6 Vrije weergave van Friedrich Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra. Een boek voor iedereen en niemand* (vert. Ria van Hengel), Amsterdam 2013, III, ‘Over de geest van de zwaarte’: ‘En slechts met tegenzin vroeg ik steeds naar de weg, – dat ging altijd tegen mijn smaak in! Liever vroeg en probeerde ik de wegen zelf. Proberen en vragen was al mijn gaan: – en voorwaar, ook antwoorden op zulk vragen moet je leren! Maar dat – is mijn smaak: – geen goede, geen slechte, maar mijn smaak, waarvoor ik me niet meer schaam en die ik niet meer verberg. “Dit – is nu mijn weg, – waar is de uwe?” Zo antwoordde ik hun die mij “naar de weg” vroegen. Want de weg – die bestaat niet! Zo sprak Zarathoestra.’

In tijden van grote veranderingen, waarin alles wankelt – dat geldt net zozeer voor onze tijd als voor die van Augustinus – vallen de grenzen tussen de verschillende genres weg. Fictie en filosofie, persoonlijke beelden en theologische beschouwingen, spirituele bespiegelingen en studies over de tijdgeest vloeien samen tot een geheel. De tijd van de Verlichting bracht galeriën en musea voort. Voorwerpen en schilderijen werden uit hun oorspronkelijke omgeving losgemaakt, in gescheiden zalen opgehangen en van een bijschrift voorzien om ons iets te leren. Zo deed ook de moderne wetenschap dat met de natuur; de toenmalige godsdienstfilosofie deed dat met God en het geloof. Wij maken nu de ‘opstand’ van de schilderijen, de natuur en ook van de religie mee. Opnieuw ontwikkelen ze een eigen bestaan, ze verscheuren dat wat Friedrich Nietzsche het ‘web van ons verstand’ heeft genoemd, ze verzetten zich tegen onze manipulaties en stromen over de dijken van onze zorgvuldige classificaties heen. In de wereld, maar ook diep in ons vallen de scheidslijnen weg. De val van de Berlijnse muur en van het IJzeren Gordijn vormde slechts één moment in het drama van het ‘naar elkaar toe groeien van werelden’.

Tomáš Halík groeide op tijdens het stalinisme en werd christen in een tijd van ernstige vervolging van de kerk. Hij maakte de Praagse lente mee en de Sovjetbezetting in 1968. Vanuit zijn autobiografie gaat Tomáš Halík in op fundamentele theologische vragen. Ook biedt hij een fascinerende inkijk in zijn innerlijke crises en conflicten. Halíks levensverhaal is getekend door het communisme, geheimhouding en het constante, dreigende gevaar. Dit maakt zijn boek tot een indringend getuigenis van een demonisch tijdperk. Maar Halíks levensverhaal laat ook zien dat de kerk van Christus kan overleven en zelfs herleven in een volstrekt seculiere wereld.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3380 5 • NUR 707

9 789043 533805